

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT SEMPOZYUMU

18-19 Kasım 2009

TEBLİĞLERİ

İSTANBUL 2010

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ MUALLİMİ CEVDET BEY VE “TEFSİR TARİHİ” ADLI ESERİNİN TEFSİR TARİHİ YAZICILIĞINDAKİ YERİ

Mesut OKUMUŞ¹

Giriş

Merhum Mehmet Ali Ayni (ö.1943) Osmanlı İmparatorluğu devrinde üniversitenin kuruluş sürecini “*Dârülfünûn Tarihi*” adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde ele alır. Adı geçen eserde ülkemizde üniversitenin açılış sürecine yakın senelerde maarif bakımından nerede ve ne halde olduğumuzu beyan etme bağlamında başlangıçta medreseye gidenlerin derslerini camilerde kitaplarını yere sererek bazen upuzun, bazen yüzüstü ve bazen de yan yatarak okuduklarını ifade eder. Gerek göz ve gerekse vücudun sağlığı için çok zararlı olan bu usulün terkiyle Avrupa mekteplerinde olduğu gibi sıralarda oturarak okumaya geçilme uygulamasının ilk önce Mühendishane-i Berri Hümayunca kabul edildiğini belirtir. Mezur eserde Dârülfünûn kurulması girişimlerinin geçirdiği evreleri, bu süreçte yaşanan gelişmeleri uzun uzadıya anlatan Ayni, mezkûr eserde üniversitenin kuruluşu sürecinde planlanan farklı şubeler, bu şubelerde okutulan dersler ve üniversitede ders veren hocalar hakkında da önemli bilgiler verir. Osmanlı geleneğinde gerek İlahiyat ve gerekse Tıp okullarının eskiden beri var olduğunu belirterek üniversitenin kuruluş sürecinde bunlara Edebiyat, Fen ve Hukuk fakültelerinin de eklendiğini belirtir. Ayni, bu çerçevede Dârülfünûn İlahiyat Fakültesinin kuruluş süreci, hocaları ve burada okutulan derslerle ilgili tafsilatlı bilgiler verdikten sonra eserinin sonunda bu fakülteyle ilgili olumlu ve ümit verici değerlendirmeler yapar. İlahiyat Fakültesi’nin kendisine verilen vazifeyi önemiyle mütenasip bir şekilde yerine getirmeye gayret ettiğini, kuruluşunun ilk anından beri muntazaman yayımlamayı başardığı mecmuaların da bunu ispatladığını belirtir. Bu fakültenin Avrupa ve Amerika’nın her tarafında asırlardan beri kurulu olan gerek Katolik ve gerekse Protestan Teoloji Fakülte veya Enstitüleri derecesinde faaliyet göstermesinin bittabi zaman ve imkân istediğini, bunun sabır ve zaman gerektirdiğini vurgular. Bununla beraber fakültenin Ebul-Hasan el-Eşarî’nin (ö.324/936) “*Makâlâtü’l-İslamiyyin*”i ile Abdulkadir Bağdadi’nin *Usulu’d-din* adlı eserlerini neşrederek ilim dünyasında pek çok dikkat çektiğini zikreder. Bu mütevazı başlangıcın fakültenin gelecekteki hizmetleri bakımından pek ümit verici olduğunu ilan ederek eserini İlahiyat Fakültesi ve onun çalışmalarıyla tamamlar.²

Çalışmamızda medrese geleneği içerisinde yetişen ve daha sonra Darülfünun İlahiyat Fakültesinde Hocalık yaparken burada makale ve kitap çalışmalarına ilaveten bir de “Tefsir Tarihi” adlı eser yazan merhum Bergamalı Cevdet Bey’in hayatı, eserleri ve yazdığı tefsir tarihi ile ilgili eserin tefsir tarihi yazıcılığındaki yerini ortaya koymaya çalışacağız. Cevdet Bey, 1924 yılında açılan Darülfünun İlahiyat Fakültesinde iki yıl süreyle hocalık yapmış, bu fakültenin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Fakültede hocalık yaptığı dönemde verdiği dersler, vefatından sonra vefakâr talebelerinin gayretiyle “Tefsir Tarihi” adıyla Darülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti neşriyatı arasında yayımlanmıştır. Bu çerçevede incelememizde öncelikle bu fakültede hocalık yapan bir zatın kısaca hayatına ve eserlerine ışık tutmaya çalışacağız. Ardından “Tefsir Tarihi” adlı eserinin muhtevası, genel özellikleri, dili, tefsir usulü ve tarihi ile ilgili muhtelif konuları ele alış tarzını ele alacağız. İlgili eserin muhtevasından hareketle tefsir usulü ve tarihi ile ilgili konulara yaklaşımını gerek yöntem ve gerekse içeriği açısından kendinden önceki ve sonraki eserlerle karşılaştırarak mezkûr eserin tefsir tarihi yazım geleneğindeki konumunu ortaya koyarak değerlendirmeye çalışacağız. Böylece bir yandan tefsir tarihi yazıcılığı açısından Cevdet Bey’in “Tefsir Tarihi”nin nerede durduğunu belirlemeye ve değerlendirmeye, öte yandan da tarihsel süreçte tefsir tarihi yazıcılığında nereden nereye geldiğimize dair bir ufuk turu yaparak mevcut durumumla mukayesesini sağlayacak bir tablo ortaya koymaya çalışacağız.

a- Cevdet Bey’in Hayatı

Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi, kaynaklarda Bergamalı Cevdet Efendi olarak da tanınır. Hicrî 1290 miladi 1872 yılında bugün İzmir iline bağlı Bergama ilçesinin Alibeyli köyünde dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda ifade edildiğine göre babası dava vekillerinden aslen Çemişkezek’in Başvartenk köyünden Hüseyin Aşkı Efendi’dir. Cevdet Efendi’nin babası Bergama’yı ikinci yerleşim yeri olarak kullanmıştır.³ Üç yaşında iken ailesi köyden ayrılıp

¹ Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. E-posta: drmokumus@yahoo.com

² Mehmet Ali Ayni, *Dârülfünûn Tarihi*, Haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul 1995, s. 33, 62, 99.

³ Ebül’ulâ Mardin, *Huğur Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1966, II-III, 133-

Bergama'ya yerleşen Ahmed Cevdet Bey ilk bilgileri bu şehirde babası ile diğer ulemadan tahsil ettikten sonra 14 yaşında İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da Ayasofya Camii dersiamlarından Eğinli İbrahim Efendi'nin derslerine devam eden Cevdet Bey, daha sonra bu zattan icazet almıştır. İmtihana girip başarılı olması üzerine de ders verme hakkı kazanmıştır.⁴ Ahmed Cevdet Bey 13 Kasım 1898 yılında yirmi kuruş otuz para maaşla Bayezid Camii'nde dersiamlığa başlamıştır. İki sene sonra (1900) kendisine İstanbul rûusu payesi verilmiştir. 1908 yılı Ağustos ayında ise talebesine icazet vermeye başlamıştır. Bu arada Sultan II. Abdülhamid tarafından kendisine atıyye ve madalya verilmiştir.⁵

İkinci meşrutiyetin ilanından sonra bir müddet Meclis-i Mesalih-i Talebe azalığına (1909) tayin edilmiştir. Dersiamlığı 5 Ekim 1914 yılına kadar aralıksız devam etmiştir. Hayri Efendi'nin meşihatı zamanında bir sene kadar azledilmiş vaziyette kalmıştır. Yine Hayri Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanında 1 Ekim 1914'ten itibaren icra olunan Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile başlatılan ıslahat devrinde 14 Kasım 1914 tarihinde Medaris-i Âliye ikinci sınıflar Arap Edebiyatı müderrisliğine atanmış ve burada Hariri'nin (ö.516/1122) *Makâmât*'ını okutmuştur. Darülfünun'un İlahiyat şubesinde Fıkıh muallimi olarak *Hidaye* ve Hukuk şubesinde de vekâleten *Mecelle* okutmuştur.⁶ Darülfünun'un İlahiyat şubesinin ilgası üzerine 27 Temmuz 1916 tarihinde Medresetü'l-Mütehassısın'de tefsir müderrisliğine tayin olunmuştur.⁷ İstanbul Medreseleri Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye adı altında toplandıktan sonra kendisine medreselerin müfettişliği vazifesi verilmiştir. (1915-1918). 1 Eylül 1917 tarihinde medreselerin kaldırılmasına kadar devam edecek olan Medrese-i Süleymaniye Tefsir müderrisliğine tayin edilmiştir.⁸

Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin (ö.1338/1920) dördüncü meşihatında Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiyye'nin teşekkülü ile bu teşkilatın azalığına tayin olunmuştur. (4 Ağustos 1918) Musa Kâzım Efendi'nin Meşihatı zamanında tayin olduğu azalıktan II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçı olarak tanınan ulema arasında bulunduğu için Mustafa Sabri Efendi'nin (ö.1373/1954) bu makama tayini ile Mart 1919'da azalıktan uzaklaştırılmıştır. Zira Ahmet Cevdet Efendi, İttihatçı bulunuyor ve Mustafa Sabri Efendi ise bunlara karşı idi.⁹

Ahmed Cevdet Efendi üç ay kadar İstiklal Harbi'nin Batı Anadolu'daki teşkilatlanma çalışmalarına katılmıştır. Harb-i Umumi kaybedilip İstanbul işgale uğrayınca henüz işgale uğramamış Anadolu halkını başlarına gelecek felaketlerden haberdar etmek ve Kuvay-ı Milliye'ye yardıma teşvik etmek için vazifelendirilmiştir. Şile üstünden Anadolu'ya geçerek kasaba ve köyleri dolaşarak maddi yardım toplamıştır.¹⁰

Medreselerin kaldırılması üzerine Süleymaniye müderrisliğinden ayrılan Ahmed Cevdet 1922-1924 yılları arasında Huzur Dersleri'ne önce muhatap, sonra da mukarrir olarak seçilmiştir. Ahmed Cevdet'in uhdesine İptida-i Hariç İstanbul Müderrisliği (20 Ağustos 1902), Hareket-i Hariç (6 Nisan 1906) ve Musıla-i Sahn (11 Temmuz 1916-7) rütbeleri tevcih olunmuştur.

Medreseler lağvedilince Mayıs 1924'de İstanbul Darülfünûnu İlahiyat Fakültesi tefsir müderrisliğine naklo-nunmuştur. Ahmed Cevdet Efendi, iki yıl da bu görevi sürdürdükten sonra henüz genç sayılabilecek bir yaşta 30 Ocak 1926'da (15 Receb 1344) İstanbul'da Kızıltoprak'ta hayata gözlerini yummuş ve Sahray-ı Cedid Kabristanı'na defnedilmiştir. Buna göre müellif 54 yıllık bir ömür sürmüş olup İlahiyat Fakültesi tefsir hocalığını sürdürürken genç denilebilecek bir yaşta vefat etmiştir.¹¹ Mezar taşında "Darülfünûn Müderrislerinden Bergamalı Cevdet Efendi, öl. 30 Ocak 1926 yazısı bulunmaktadır.¹²

134; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Medrese Yayınevi, İstanbul 1980, I, 124; Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meşhûleden Birkaç Zat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 73.

⁴ Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 73; Sâkıb Yıldız, "Bergamalı Cevdet", *DİA*, İstanbul 1992, V, 495.

⁵ Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 133.

⁶ Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 134; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı XV, İzmir 2002, s. 83.

⁷ Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 134; Ali Birinci müellifin bu tarihlerde mevzuat ve Hadis Usulü müderrisliklerinde bulunduğu nu ifade etmektedir. Bkz: Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 73.

⁸ Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 73.

⁹ Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 133-134.

¹⁰ Sâmîha Ayverdi, "Bergamalı Cevdet Efendi", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, yıl 2, sayı 3, 1 Temmuz 1973, s. 14-15;

¹¹ Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", s. 83.

¹² Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 74; Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması* adlı eserinde müellifin vefat tarihinin 30 Ocak 1916 olarak verilmesi zühul eseri olsa gerektir. Bkz: Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I, 125; Yine aynı müellif *Son Devrin İslam Akademisi* adlı eserinde de 1344 tarihinin karşılığı olarak miladi 1928 yılını vermektedir. Bkz: Sadık Albayrak, *Son Devrin İlm Akademisi*, İz Yayıncılık, IV. Baskı, İstanbul 1998, s. 169-170.

Medrese geleneğinden gelen Cevdet Bey'in devrinde medrese eğitiminde yaygın olduğu Arapça ve Farsçayı iyi bildiği ve Türkçeyi de iyi bildiği ve kullandığı kaydedilir.¹³ Vakarlı, ağırbaşlı, temkinli ve alabildiğine iffetli ve dürüst bir insan olduğu kaydedilir. İbnülemin Mahmud Kemal onu kısa boylu, tıknaz, kısa sakallı, bir gözü sakatça, zeki, latifeden hoşlanan ve de kakkahası bol bir zat olarak tanıtmaktadır.¹⁴

İlmi tecessüsü takdir edilen Bergamalı Cevdet Efendi'nin kaynaklarda medrese ve talebeleriyle meşguliyeti bitince daha çok kitaplarıyla meşgul olduğu, sürekli tetkik ve talimle vakit geçirdiği belirtilir. Evinden ziyade kitaplarıyla meşgul olmasının, kütüphanesi ve kitaplarına olan düşkünlüğünün zaman zaman hanımını hiddetlendirecek seviyelere ulaştığı hatta hanımının bazen öfkesinden kocasının okuduğu kitabı kapatarak pencereden dışarı fırlatıp attığı da kaydedilir. Ancak kendisinin buna asla kızmadığı gidip kitapları yerinden alarak üzerlerini sildiği ve tami-rat gerekiyorsa onararak tekrar yerine koyduğu ve zaman içinde hanımına da kitap okuma sevgisi aşılayarak onun tarihi eserler okumasını sağladığı ve buna alıştırdığı nakledilir.¹⁵

b- Eserleri

Cevdet Bey'in birçok makale ve eserleri vardır. Makalelerini daha çok *Mihrab*, *Mahfel* ve *Ceride-i İlmiyye* mecmualarında neşretmiştir.¹⁶ Bulabildiğimiz kadartıyla başlıca eserleri ise şunlardır:

- 1- "Edebü'd-Dünya ve'd-Din": İmam Maverdi'nin (ö.450/1058) *Edebü'd-dünya ve'd-din* adlı eserinin bir bölümünün Türkçe çevirisidir. Müellifin bu çevirisi Yaşar Çalışkan tarafından yayına hazırlanarak "Maddi ve Manevi Yüce Hedefler" adıyla Milli Eğitim Bakanlığı yayınları arasında neşredilmiştir.¹⁷
- 2- "Tefsir Tarihi": Müellifin tefsir usulü, tarihi ve müfessirlerin hayatlarıyla ilgili ders notlarını da içeren bu eser, "Tefsirler ve Müessirler" başlığı altında önce *Mahfil* Mecmuası'nda yayımlanmış daha sonra 1927 yılında ayrı bir kitap olarak neşredilmiştir. Bu eser son yıllarda Mustafa Özel tarafından sadeleştirilerek "Tefsir Usulü ve Tarihi" adıyla neşredilmiştir.¹⁸
- 3- "Tefsir-i Şerif", Darülfünun Matbaası, 1924¹⁹
- 4- "Tefsir-i Sure-i Hucurat", Darülfünun Neşriyatı, İstanbul 1925.²⁰
- 5- "Tavdîhu'l-müteşâbihât": Müteşâbih ayetlerin tefsir ve teviline dair eserinin bir kısmı "Tavzîh-i Müteşâbihât" adıyla *Mihrab* Mecmuası'nda yayımlanmıştır. Rahmetli Cevdet Bey, "Tefsir Tarihi" adlı eserinin bir yerinde müteşâbihat konusunu anlatırken "İsteyenler "Tavdîhu'l-müteşâbihât" namli eser-i aciziye müracaat tenezzülünde bulunsunlar" şeklinde bir cümle kullanmaktadır.²¹ Bu açıklamadan adı geçen eserin "Tefsir Tarihi"nden önce tamamlandığı sonucu çıkmaktadır. Ancak hâlihazırda matbu bir nüshasını bulamadığımız bu eserin basımının gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.
- 6- Ebü'l-Alâ el-Maarî ve şiiri hakkında basılmamış bir eseriyle bazı şiirleri de vardır. Ayrıca *Mahfel* mecmuasında yayımlanan Türkçe bir gazeli ile Farsça bir tahmisi de bulunmaktadır.²² Cevdet Bey'in *Ceride-i İlmiyye*'nin 41-45. sayıları arasında neşredilen "Vezâîf-i İnsaniyye" adlı makaleler serisi bu derginin en iyi yazılarından biri olarak kabul edilmektedir.²³

¹³ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I, 124.

¹⁴ Ebül'ulâ Mardin, *Hıfz Dersleri*, II-III, 134; Sâkıb Yıldız, "Bergamalı Cevdet", *DİA*, İstanbul 1992, V, 495.

¹⁵ Sâmîha Ayverdi, *Hâtralarla Başbaşa*, Kubbealtı, III. Baskı, İstanbul 2008, s. 148-149.

¹⁶ Ali Birinci, "Ahmet Cevdet Efendi (Bergamalı)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, I, 113-114; Sâmîha Ayverdi, *Hâtralarla Başbaşa*, s. 148-150.

¹⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdi, *Maddi ve Manevi Yüce Hedefler*, çev. Bergamalı Cevdet Efendi, yay haz. Yaşar Çalışkan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

¹⁸ Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, sad. Mustafa Özel, Kayihan Yayınları, İstanbul 2002.

¹⁹ Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", s. 83.

²⁰ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", s. 83.

²¹ Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti, Ahmet Kâmil Matbaası, İstanbul 1927, s. 26.

²² Sâkıb Yıldız, "Bergamalı Cevdet", *DİA*, İstanbul 1992, V, 495.

²³ Mustafa Özel, Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", s. 83; Nesimi Yazıcı, *Ceride-i İlmiyye*, DİA, İstanbul 1993, VII, 408.

c- Cevdet Beyin “Tefsir Tarihi” Adlı Eseri

Mehmet Ali Ayni, Darülfünun Tarihi adlı eserinde İlahiyat Fakültesinde okutulan derslerle ilgili bilgi verirken tefsir konusunda “Tefsir ve Tefsir Tarihi” derslerinin okutulduğunu ifade etmektedir.²⁴ Tefsir tarihi müderrisi olarak da Şevket Bey’in adını vermektedir.²⁵ Bu tarihi kayıt Cevdet Bey’in vefatından sonra onun yerine Şevket Bey’in tayin edildiğini göstermektedir.

Darülfünun süreciyle ilgili eserlerde Osmanlı Devletinde üniversiteye geçiş sürecinde İlahiyat Bölümünde okutulan derslerin isim ve muhtevalarında zaman içinde bazı değişikliklerin yaşandığı da kaydedilmektedir. Özellikle Hukuk Fakültesinin kurulmasıyla birlikte İlahiyat Fakültesi bünyesindeki temel İslam ilimleriyle ilgili derslerde tarih boyutuna ağırlık verildiği belirtilmektedir.

Cevdet Bey’in “Tefsir Tarihi” adlı eseri muhtevası itibarıyla bakıldığında tefsir usulü ile tefsir tarihini birleştiren bir eser niteliği taşımaktadır. Zira eserin başında öncelikle tefsir usulünü ilgilendiren bazı konulara yer verilmiştir. Bu bağlamda müellif eserinde öncelikle Kur’an tarihini ilgilendiren Kur’an’ın cemedilmesi konusu üzerinde durmuş ve cemi biri tilavet diğeri de kitabet itibarıyla cem olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Bu izah tarzıyla Kur’an-ı Kerim’in gerek yazılı ve gerekse ezberlenmek suretiyle günümüze kadar korunarak geldiğini ve ilahi kelamın herhangi bir tahrifata uğramadığını ortaya koymuştur. Kur’an’ın yedi lügat üzere nazil olmasının manası üzerinde durarak bunun üç farklı şekilde tevcih edildiğini belirterek bunların sayısal belirleme değil farklı birkaç şekilde okuyabilme kolaylığını belirtmek için kesretten kinaye, aynı manayı yediye kadar müteradif lafızlarla ifade etmeye izin ve yedi harften maksadın yedi lügat olduğu şeklinde değerlendirildiğini belirtmektedir.²⁶

Cevdet Bey Kur’an’ın cemi konusundan sonra tefsir usulü kaynaklarında ulumu’l-Kur’an konuları arasında sayılan Mekki ve Medenilik meselesini ele almıştır. Daha sonra tefsirle ilmi ile ilgili tefsir ve te’vil kavramları üzerinde durmuş, nasların te’vili meselesine ayrı bir yer vermiştir. Bu çerçevede tefsir ilmine de değinerek tefsir ilminin konusu, gayesi ve dini ilimler arasındaki yeri ve önemini ele almıştır. Tefsir ilminin gerek konusu ve gerekse gayesi bakımından son derece önemli bir ilim dalı olduğunu vurgulamıştır.

Tefsir tarihi sürecinde yazılan tefsir eserlerini temelde rivayet ve dirayet tefsirleri diye iki ana gruba ayırmıştır. Rivayet ve dirayet tarzı tefsirlerin tanımları ve genel özellikleri üzerinde durmuştur. Tefsir yapan ve yazan müfessirler arasında yaşanan yorum ihtilaflarına değinerek bunları da surî ve hakiki ihtilaf olmak üzere en genel manada ikiye ayırmıştır. Suri ihtilafı şekli bakımından bir ihtilaf olarak değerlendirmiş bunu bir zenginlik ve çeşitlilik olarak görmüştür. Daha sonra dirayet tefsirinin mertebeleri üzerinde durmuş ve bunları da on mertebeye ayırmış, heva ve hevase dayalı mezmum bir tefsir yazmamak için dirayet tefsirlerinde nelere dikkat edilmesi gerektiğini on madde halinde sıralamıştır.²⁷

Cevdet Bey, eserde 77. sayfadan sonra müfessirler tabakasına geçmiştir. Buradan sonra müfessirleri on dört tabakaya ayırarak her hicri yüzyılı bir tabaka olarak değerlendirmiştir. Müfessirleri tabakalarına yerleştirirken vefat tarihlerini dikkate almış, tabakaları oluşturan aynı yüzyıl içinde vefat etmiş müfessirleri sıralarken alfabetik sıraya veya vefat tarihlerine göre dizmemiş nispeten karışık bir tertip yapmıştır.

Cevdet Bey tefsir tarihinde bazı müfessirler için oldukça kısa denebilecek şekilde bir iki satır veya birkaç cümlelik bilgi vermiştir. Örneğin Ebu Hüreyre ve Enes b. Malik’le ilgili birer satırlık bilgi vermiştir. Bazı müfessirler ve tefsirleri ile ilgili ise eserinin hacmi dikkate alındığında oldukça uzun ve ayrıntılı sayılabilecek açıklamalar yapmıştır. Bilhassa ez-Zamahşerî, Kadı Beydâvî, Cürçânî, Taftazanî ve Ebussuûd Efendi’nin tefsirleriyle ilgili yaptığı açıklamalar uzun ve ayrıntılı açıklamalar kabilindendir. Her ne kadar Ömer Nasuhi Bilmen 95 kadar dese de tespit edebildiğimiz kadarıyla Cevdet Bey eserinde toplam olarak 105 kadar müfessirin tercümesine ve eserleriyle ilgili açıklama ve değerlendirmelere yer vermiştir.²⁸

Eserinde zikrettiği müfessirlerin yazdığı tefsir eserlerinden muttali olup okuyabildiği tefsirlerle ilgili ister yazma, isterse matbu halde olsun haklarında müspet veya menfi değerlendirmeler yapmıştır. Muttali olup okuduğu tefsir eserleriyle ilgili değerlendirmeleri olumlu ve övgü dolu olabildiği gibi yerine göre olumsuz ve eleştirel de olabilmektedir. Örneğin eserin yazıldığı dönemde yazma halini gördüğü el-Ferrâ’nın (ö.207/822) *Meâni’l-Kur’an* adlı tefsir eserinden çok istifade ettiğini belirtmektedir. Keza en-Nesefî’nin (ö.710/1310) *Medâriku’t-tenzîl* adlı tefsirinden de pek çok istifade ettiğini belirtmektedir. Benzer şekilde İbn Atiyye’nin (ö.546/1151) *el-Muharreru’l-*

²⁴ Ayni, *Darü’l-fünun Tarihi*, s. 83.

²⁵ Ayni, *Darü’l-fünun Tarihi*, s. 94.

²⁶ Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 11-12.

²⁷ Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 55.

²⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü’l-müfessirîn*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, I, 180.

veçîz adlı tefsirini övmekte ve ondan çok istifade ettiğini belirtmektedir. Muinüddin Muhammed b. Abdurrahman el-İcî'nin (ö.905/1500) tefsirini de çok beğendiğini ve ondan da istifade ettiğini söylemektedir. Dahası mezkûr eser hakkında övgü dolu ifadeler kullanırken muhtasar tefsirler içinde şimdiye kadar böyle haşviyatsız ve gayet faydalı bir tefsire rastlamadığını da belirtmektedir.²⁹ Cevdet Bey, benzer şekilde Ebussuûd Efendi'nin (ö.982/1574) tefsirini de çok övmekte ve bu eserden de çok istifa ettiğini belirterek birçok tefsirden üstün olduğunu belirtmektedir.

Cevdet Bey, öncekilerin tekrarı mahiyetindeki kimi tefsirleri içeriklerinin yetersizliği ve tekrardan ibaret olduğu gerekçesiyle eleştirmektedir. Bazılarını mezhep taassubuna düşmeleri nedeniyle ve bazı klasik tefsirleri de israiliyat ve hurafelere yer verdikleri gerekçesiyle eleştiri konusu yapmaktadır. Örneğin İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö.1137/1725) *Râhu'l-Beyân* adlı tefsirini muhtevasının yetersiz ve sığlığı nedeniyle eleştirmektedir. Bu tefsirin bir tefsir eserinden ziyade daha çok bir mevize kitabı olduğunu söylemektedir. Keza Sıddık Bahadır Han'ın (ö.1307/1890) tefsirini de müfessirin verdiği malumatın İbn Teymiyye'den mülhem olduğu ve bu zatın Kadı Beydavi ve Zamahşeri gibi büyük müfessirleri hafife aldığı, bunun da kendisine bir hafiflik kazandırmaktan bir işe yaramayacağını belirterek eleştirmektedir. Bahadır Han'ın tefsirini mühim bahislere temas eden noktalar açısından incelediğini ve bu tefsirin İbn Kesir'in bir kopyası olmaktan başka bir vasfının bulunmadığına kanaat getirdiğini ifade ederek tenkit etmektedir.³⁰

Cevdet Bey klasik tefsirler kadar kendi döneminde yazılmış çağdaş tefsirlere de ilgi duymuş, bunlardan da muttali olabildiği çağdaşı sayılan müfessirlerin tefsirlerden de istifade ederek haklarında bilgiler vermeye çalışmıştır. Örneğin kendi zamanında Nisa suresine kadar olan kısmı basılan eski Mısır müftüsü Muhammed Abduh'un (ö.1905) tefsirinden de çok istifade ettiğini belirtmektedir. Bu zatın Alak ve Muavvizeteyn üzerine yazdığı tefsirlerden de istifade ettiğini belirterek Muhammed Abduh'u, devrinin nadir yetişen insanlarından biri olarak kabul etmektedir. Muhammed Abduh hakkında o dönemde yapılan bazı eleştiri ve iftiralara dair değerlendirme yaparken, her asırda bu gibi büyük şahsiyetlere yönelik cahillerin benzer iftiraları reva gördüklerini belirterek bunlara şaşırmadığını ifade etmektedir.³¹

Genel manada Cevdet Bey, tefsir tarihinde İslam dünyasını bir bütün olarak kabul etmiş, devrinin şartları çerçevesinde haberdar olduğu her müfessir ve tefsiri hakkında bilgiler vermeye, müfessirlerin tefsir eserleri kadar önemli gördüğü diğer eserlerini de kısaca tanıtmaya çalışmıştır. Eserinde İran'dan Mısır'a, Yemen'den Hindistan'a, Arap yarımadasından Anadolu'ya kadar İslam âleminin hemen her bölgesinden muhtelif müfessirlerin hayatlarına ve tefsir eserlerine dair bilgilere rastlamak mümkündür.

Bergamalı Cevdet Bey, tefsir tarihini düzenlerken mezhep ayrımı yapmamış, çoğunluğu Ehl-i Sünnet ekolüne mensup müfessirlerin tefsirleri olmak üzere Mutezile, Zeydiyye ve Şia ekolüne mensup müfessirlerin de hayatlarına ve tefsir eserlerine dair bilgiler vermiştir.

Eserinde ağır ve ağdalı bir dil kullanmamış yaşadığı dönem itibarıyla açık ve anlaşılır bir dil ve üslubu tercih etmiştir. Eseri Osmanlı Türkçesi ile yazmış olması ayrıca dikkat çekicidir. Zira kadim gelenekte İslam âlimlerinin büyük çoğunluğu eserlerini Arapça yazmayı tercih etmişlerdir. Bu yönüyle müellif Üniversite geleneğinin oluşmaya başladığı bir dönemde eserini Türkçe yazarak ilim dili olarak gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Cevdet Bey, eserinde ara sıra Arapça ve Farsça şiiirlere de yer vermiştir ki, bu onun devrinde medreselerin bilim dili olan Arapça ve Farsçaya vukufiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Cevdet Bey'in eserine özgü bu hususiyet Ömer Nasuhi Bilmen'nin tefsir tarihinde de gözlenmektedir. Bu durum bir yandan medrese geleneği içinde yetişen âlimlerin Arapça ve Farsçaya aşinalığını ve her iki dili rahatça kullanabildiklerini diğer yandan da onların derslerine devam eden, eserlerini mütalaa eden talebinin ve okuyucu kitlesinin bu tür alıntıları anlamakta zorlanmadığını göstermektedir.

d-Cevdet Bey'in Tefsir Tarihinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri

Cevdet Bey'in "Tefsir Tarihi" adlı eserinin tefsir tarihi yazıcılığındaki yerini tespit edebilmek için tesir tarihi ile ilgili gerek ondan önceki ve gerekse ondan sonra yazılan diğer tefsir tarihlerine bakmak ve bunlar arasında bazı karşılaştırmalar yaparak değerlendirmeyi bu çerçevede yapmak gerekecektir. Bu nedenle öncelikte Cevdet Bey'in tefsir tarihinden önce basılan klasik tefsir tarihi eserlerine ve bunların genel özelliklerine, daha sonra da Cevdet Bey'in vefatından sonra yazılan diğer tefsir eserlerine ve bunların genel özelliklerine kısaca değinmek daha yararlı olacaktır.

²⁹ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, 135.

³⁰ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s.146, 150.

³¹ Değerlendirmeler için bkz: Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 91, 99, 100, 135, 140-142, 150-151.

Tefsir tarihi yazımı açısından bakıldığında günümüze kadar ulaşan ve matbu olarak elimizde bulunan tefsir tarihlerini en genel manada iki ana gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki *tabakat tarzı* tefsir tarihi yazıcılığı diğeri de *konulu tefsir tarihi* yazıcılığıdır. Kanaatime göre bu iki tarz tefsir tarihi yazıcılığına *ansiklopedi tarzı* tefsir tarihi yazıcılığını da eklemek mümkündür. Tabakat tarzı tefsir tarihleri genelde tabakatu'l-müfessirin adıyla anılırken diğeri iki tarz tefsir tarihi yazıcılığında farklı adlandırmaların varlığı dikkati çekmektedir.

Tefsir tarihi yazıcılığında en eski ve köklü olan uygulama tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığıdır ki, bu tarz tefsir tarihi yazımında iki farklı tertip dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki müfessirleri alfabetik sıraya göre zikreden tabakatu'l-müfessirin eserleri, ikincisi de her hicri yüzyılı ayrı bir tabaka olarak kabul eden ve müfessirleri vefat tarihlerine göre tabakalara yerleştiren tefsir tarihi yazıcılığıdır. Ansiklopedik tefsir tarihi yazıcılığında ise alfabetik sıra esas alınmaktadır.

Taşköprüzade (ö.968/1561) "tabakâtu'l-müfessirin" konusunda bilgi verirken bu alanda büyük ciltli kitaplar yazıldığını belirtmektedir. Ancak bunlar arasında günümüze kadar gelen ve matbu olarak elimizde bulunan en eski tefsir tarihi eserlerinden birisi Celaleddin es-Suyûtî'nin (ö.911/1505) yazdığı "*Tabakâtu'l-müfessirin*" adlı eseridir. Suyûtî daha önce muhaddisler, fakihler ve nahivciler hakkında müstakil tabakat kitapları yazıldığı halde, yalnızca müfessirleri konu alan bir tabakat eserinin yazılmadığını belirterek kendisinin böyle bir eseri telif etme gereğini duyduğunu belirtmektedir.³²

Suyûtî'nin bu eseri daha önce tefsir usulüne dair yazdığı *el-İtkân* adlı eserindeki tabakatu'l-müfessirin bahsinin geliştirilerek genişletilmesi suretiyle oluşmuş gibi görünmektedir.³³ Suyûtî müfessirler tabakasını ele aldığı eserinde sahabe, tabiun, tebeu't-tabiun müfessirlerine daha sonraki dönemlerde tefsir konusunda eser veren müfessirlere, bu çerçevede Ehl-i Sünnet, Mutezile ve Şia ekolüne mensup müfessirlerinin adlarına ve tefsirlerine de yer vererek toplam olarak 136 kadar müfessiri ele almaktadır.³⁴ Eserde müfessirler tabakasını ele alırken yöntem olarak alfabetik sırayı dikkate almaktadır. Ne yazık ki Suyûtî'nin bu eseri bütün müfessirleri ele almamış ve muhtasar bir tefsir tarihi olarak kalmıştır.³⁵

Tefsir tarihi konusunda Suyûtî'den sonra eser yazanlar arasında onun talebesi Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davudî (ö.945/1538) gelmektedir. Kaynaklarda bu zatın Suyûtî'nin talebesi olduğu beyan edilmektedir. ed-Davudî de hocası gibi eserine "*Tabakâtu'l-müfessirin*" adını vermiş ve tefsir tarihinde hocasının yöntemine bağlı kalmış, müfessirleri alfabetik sırayı gözeterek zikretmiştir. ed-Davudî eserini hocasının eserinden biraz daha kapsamlı hale getirerek toplam 704 kadar müfessire ve tefsir eserine yer vermiştir. Ancak yöntem açısından ed-Davudî'nin eserinin hocasının eserinden herhangi bir farkı olmayıp farklılık yalnızca uzunluk ve kısalık açısındanadır.³⁶

Katip Çelebi (ö.1067/1657), *Kesfu'z-zunûn* adlı eserinde ed-Davudî'nin bu eserini müfessirler tabakasıyla ilgili eserlerin en güzeli olarak kabul etmektedir. Ayrıca tabakat tarzı tefsir tarihi ile ilgili Şeyh Ebu Said Sunullah el-Kûze Kinanî'nin (ö.980/1573) de bir eser yazdığını ifade etmektedir.³⁷ Ancak bu eser hâlihazırda matbu değildir.

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazımını esas alan bir başka eser de Osmanlı devri âlimlerinden vefat tarihini tam olarak bilmediğimiz ancak eserinden hareketle ed-Davudî'den sonra on yedinci yüzyılda yaşadığı sonucuna ulaştığımız Osmanlı ulemasından Ahmed b. Muhammed Edirnevî tarafından yazılmıştır. Edirnevî de geleneğe bağlı kalarak eserine "*Tabakatu'l-müfessirin*" adını vermiştir.³⁸ Edirnevî tabakat tarzı tefsir tarihi yazımını benimsemiş olsa da, tertip olarak kendinden önceki müelliflerden farklı bir düzenleme yapmış, eserinde es-Suyuti ve ed-Davudî'nin yaptığı gibi müfessirleri alfabetik sıraya göre değil, her hicri asrı bir tabakaya ayırmak suretiyle tertip etmiştir. Böylece yaşadığı döneme kadar müfessirleri yüzyıllık tabakalar halinde tasnif ederek incelemiş ve sonuçta

³² Celaleddin es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirin*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, t.y, s. 9.

³³ Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmî'l-Kur'an*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâru İbn Kesir, II. Baskı, Beyrut 1414/1993, II, 1227.

³⁴ es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirin*, s. 108.

³⁵ Şemsüddin Muhamed b. Ali b. Ahmed ed-Davudî, *Tabakâtu'l-müfessirin*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, t.y. I, 2; es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirin*, s. 108.

³⁶ Şemsüddin Muhamed b. Ali b. Ahmed ed-Davudî, *Tabakâtu'l-müfessirin*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, t.y. II, 385.

³⁷ Kâtip Çelebi, *Kesfu'z-zunûn*, Daru İhyâu't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, t.y. II, 1107.

³⁸ Bu zatın nisbesi hakkında bazı ihtilaflar vardır. Eserin Süleyman b. Salih el-Hizzi tarafından yapılan tahkikli neşrinin kapak kısmında müellifin ismi Arapça olarak Ahmed b. Muhammed el-Ednevi şeklinde yazılmıştır. Ancak müellif nüshasına dayanarak basılan eserin sonunda müellif beldesinin isminin "Edirne" olduğunu açıkça belirtmektedir. Bu açıklamaya rağmen matbu nüshanın başında müellifin isminin Arap harfleriyle "Ednevi" veya "Edenevi" okunacak şekilde yazılması açık bir hata olarak görünmektedir. Bu hatanın sebebini eseri tahkik eden Arap asıllı muhakkikün dikkatsizliği veya ülkemizin şehirleri hakkında bilgisiz oluşuna hamlederek müellifin ismini Edirnevî şeklinde yazmayı tercih ettik. Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirin*, thk. Süleyman b. Salih el-Hizzi, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1417/1997, s. 7, 444.

yaşadığı hicri on birinci yüzyılın sonuna kadar gelmiştir. Edirnevi eserinde toplam olarak 638 kadar müfessire ve tefsir eserine yer vermiştir. Müellif eserin sonunda kitabı 1095/1684 yılında Edirne’de tamamladığını belirtmektedir.³⁹ Bu da onun miladi on yedinci yüzyıl âlimlerinden olduğunu ve eserini ed-Davudî’den sonra yazdığını göstermektedir.

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığına bir diğer örneği de yine Osmanlı dönemi âlimlerinden Giritli Sırrı Paşa’nın (ö.1313/1895) Osmanlı Türkçesi ile yazdığı “*Tabakat ve âdâb-ı müfessirin*” isimli eseridir. Osmanlıca olarak yazılan bu eser tabakat ve adabul müfessirin konusunu birlikte ele alan küçük bir risale şeklindedir. 1313/1894 yılında basılan ve ilk Türkçe tefsir tarihi eseri olan bu çalışma toplam 30 sayfadan müteşekkil küçük bir risale olmaktan öteye geçememiştir.⁴⁰

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığına alternatif olarak ortaya çıkan ve *konulu tefsir tarihi* yazıcılığı diye adlandırılabilir bir tefsir tarihi yazıcılığı, önce batı dünyasında denenmiş ve daha sonra İslam dünyasına intikal etmiş bir tefsir tarihi yazıcılığı tarzıdır. Konulu tefsir tarihi yazıcılığına Batı dünyasından Macar asıllı müsteşrik Ignaz Goldziher (ö.1921), İslam dünyasından da Mısırlı âlim Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö.1977) ile ülkemizden İsmail Cerrahoğlu ve Bekir Karlığa’nın yazdıkları her ikisinin adı da “Tefsir Tarihi” olan tefsir tarihi ile ilgili eserleri örnek verebiliriz.

Macar asıllı bir Yahudi olan ve İslam ilimleriyle ilgili çok sayıda eser veren oryantalist Ignaz Goldziher’in tefsir tarihi ile ilgili “*Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung*” adlı çalışması ilk kez 1920 yılında Leiden’de basılmıştır. Bu çalışma daha sonra ilk kez Ali Hasan Abdulkadir tarafından *el-Mezâhibu’l-İslamiyye fi tefsiri’l-Kur’âni’l-Kerim* adıyla Arapçaya çevrilerek 1944’de birinci cüzü yayımlanmıştır. Daha sonra aynı eser Abdülhalim en-Neccar tarafından *Mezâhibu’t-tefsiri’l-İslâmî* adıyla Arapçaya çevrilerek 1955 yılında tamamı neşredilmiştir.⁴¹ Eser daha sonra *İslam Tefsir Ekolleri* adıyla Türkçeye de çevrilerek 1997 yılında İstanbul’da yayımlanmıştır.⁴²

Goldziher adı geçen eserinde tefsir tarihini konularına göre tasnif etmiş ve planını Tefsirde İlk Merhale, Rivayet Tefsiri, Dirayet Tefsiri, Tasavvufî- İşârî Tefsir, Mezhebi Tefsir ve Çağdaş Tefsirler olmak üzere altı bölüm halinde düzenlemiştir.⁴³ Görüldüğü üzere bu tasnifte tabakalar veya alfabetik sıra değil daha çok tefsir alanında yazılan eserlerin belli başlı üst başlıklar altında toplanarak yazımı esas alınmıştır.

Goldziher’in yaptığı tertip İslam dünyasında yazılan diğer tefsir tarihi eserlerine de ilham kaynağı olmuş ve kendisinden sonra yazılan diğer tefsir tarihlerinin yazımını şu veya bu oranda etkilemiştir.⁴⁴

İslam dünyasında konulu tefsir tarihi yazıcılığının ilk örneği Mısırlı âlim Muhammed Hüseyin ez-Zehebî’nin (ö.1977) yazdığı *et-Tefsîr ve’l-müfessirin* adlı eseridir. ez-Zehebî’nin eseri ilk olarak 1961 yılında iki cilt halinde neşredilmiştir. (Hilvan 1961) Daha sonra bu eser çok sayıda yeni baskılar da yapmıştır. ez-Zehebî bu eserde tefsir tarihini konularına göre tefsir etmiş ve meseleye önce tefsir, te’vil ve tercüme kavramlarını açıklayan bir mukaddime ile başlamıştır. İkinci bölümde Hz. Peygamber ve sahabe asrında tefsir konusunu ele almıştır. İkinci bölümde taibun asrında tefsiri ele almış ve üçüncü bölümde de tedvin asırlarında tefsir konusunu işlemiştir. Bu başlık altında nakli (me’sur) tefsir ve akli (re’y) tefsir konularını işlemiş ve dirayet tefsirlerini de iyi (caiz) ve kötü (mezmum) dirayet tefsirleri olmak üzere ikiye ayırmıştır. Caiz olan dirayet tefsirleri olarak Razi, Beydavi, Nesefi, Hazin, Ebu Hayyan, Nisaburi, Mahalli-Suyuti (Celaleyn), Hatib Şirbini, Ebussuud ve Alusi’yi işlemiştir. Daha sonra da konularına göre tasnif etmek suretiyle Mutezile, Şia, Babiyye-Bahaiyye, Zeydiyye, Havaric, Sufi (İşari) tefsirler, Felsefi tefsirler, Fıkhi tefsirler ve İlmi Tefsirler şeklinde bütün bir tefsir tarihini konusal bir taksime tabi tutarak işlemiştir.⁴⁵

Konulu tefsir tarihi yazıcılığına dair bir diğer örnek de İsmail Cerrahoğlu hocanın yazdığı *Tefsir Tarihi* adlı eseridir. Cerrahoğlu hocanın eserinin ilk baskısı 1988 yılında yapılmıştır. Eserin bu tarihten sonra farklı yayınevleri tarafından çok sayıda yeni baskıları da yapılmıştır. Cerrahoğlu hocanın tefsir tarihi en genel manada iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Hz. Peygamber Zamanında Tefsir, Sahabe Devrinde Tefsir, Tabiiler Devrinde Tefsir,

³⁹ Edirnevi, *Tabakâtü’l-müfessirin*, s. 445.

⁴⁰ Giritli Sırrı Paşa, *Tabakat ve adab-ı müfessirin*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1312/1894; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü’l-müfessirin*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, I, 180.

⁴¹ Düccane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, *İslamiyât*, cilt II, sayı 4, Ekim-Aralık 1999, s. 71.

⁴² Ignaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu, Denge Yayınları, İstanbul 1997.

⁴³ Goldziher, *Mezâhibu’t-tefsiri’l-İslâmî*, çev. Abdülhalim en-Neccar, Mektebetu’l-Hanci, Mısır 1955, s. 6-10.

⁴⁴ Söz konusu konulu tefsir tarihi yazıcılığına yönelik bazı eleştiriler için bkz: Düccane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, *İslamiyât*, cilt II, sayı 4, Ekim-Aralık 1999, s.51-73.

⁴⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirin*, Mektebetu Vehbe, Mısır 1409/1989, I, 453-455; II, 595-605.

Tabiiler Devrinden Sonraki Tefsir Hareketleri konuları işlenmiştir. İkinci bölümde ise Lugatçilere Göre Tefsir, Fırka Tefsirleri, Tasavvufi Tefsirler, Felsefi Tefsirler, Fıkhi Tefsirler, Rivayet ve Dirayet Yönünden Tefsirler, Günümüzdeki Tefsir Hareketleri şeklinde başlıklar atılarak tefsir tarihi üst başlıklar altında toplanan belli başlı konulara göre taksim edilerek işlenmektedir.⁴⁶ Cerrahoğlu'nun tefsiri ile Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin yaptığı tasnif arasında içindikilerin planlanması açısından belli bir benzerliğin varlığı dikkati çekmektedir.⁴⁷

Konulu tefsir tarihi yazıcılığına dair bir diğer örnek de Bekir Karlığa'nın yazdığı "Tefsir Tarihi" adlı eserdir. İbn Kesir tefsirinin Türkçe çevirisinin 16. cildinin sonunda yer aldığı için pek fazla dikkat çekmeyen bu tefsir tarihi eserinde de üç ana bölüm bulunmaktadır. Karlığa eserinin birinci bölümünde önce tefsir, te'vil ve tercüme kavramlarını işlemiş, ardından da Kur'an tefsirinin kaynakları, Hz. Peygamber, sahabe ve tabiün tefsirinin özelliklerini işlemiştir. İkinci bölümde rivayet tefsiri, dirayet tefsiri, fıkhi tefsirler, Mutezile, Batnî, Haricî ve felsefi tefsirler, şii tefsirler, tasavvufi tefsirler ve münferit tefsir çalışmaları üst başlıkları altında tefsir tarihi sürecinde yazılan tefsir eserlerini belli başlı konulara göre tasnif ederek ele almıştır. Üçüncü bölümü modern tefsir faaliyetlerine ayıran Karlığa, bu üst başlık altında Türkiye'de tefsir faaliyetleri, Mısır'da tefsir çalışmaları, Kuzey Afrika ve Mağrip'te tefsir çalışmaları, Hind yarımadasında tefsir çalışmaları ve İran'da tefsir çalışmaları başlıklarını atarak muhtelif İslam ülkelerinde yazılan tefsirlere yer vermiştir.⁴⁸

Tefsir tarihi yazıcılığına dair farklı bir örnek olarak ansiklopedi tarzı tefsir tarihi yazıcılığının olduğu söylenebilir. Yalnızca müfessirleri ve tefsir eserlerini konu edinen bu tarz eserler diğer ansiklopedilerde olduğu gibi alfabetik sırayı dikkate alan bir tür ansiklopedik tefsir tarihi eseri sayılabilir. Bu tarz eserlere Adil Nüveyhid'in yazdığı "*Mu'cemü'l-müfessirin*" adlı iki ciltlik müfessirler ansiklopedisi örnek verilebilir. Nüveyhid'in adı geçen eseri tabakat tarzı veya konulu tefsir tarihi yazıcılığından ziyade yalnızca müfessirleri içine alan ansiklopedi tarzı bir çalışmadır. Nüveyhid'in çok sayıda müfessirin hayatı ve eserlerini alfabetik sıraya göre işlediği bu eser, 1983 yılında Beyrut'ta basılmış olup daha sonra yeni baskılar da yapmıştır.⁴⁹

Bu üç tarz tefsir tarihi yazıcılığında Bergamalı Cevdet Bey'in tefsir tarihi bazı yönleriyle kendinden önceki bazı yönleriyle de kendinden sonraki tefsir tarihi eserlerine benzemektedir.

Cevdet Bey'den sonra tabakat tarzı tefsir yazımını devam ettiren merhum Ömer Nasuhi Bilmen, kendisinden önce müfessirler tabakasına dair yazılan eserlerden haberdar görünmekte, kendi eserini yazma nedenini gerekçelendirme bağlamında onlara dair değerlendirmeler yapmakta ve bu çerçevede Cevdet Bey'in yazdığı tefsir tarihine de değinmektedir. Eserinde niçin böyle bir eseri yazma teşebbüsünde bulunduğunu açıklarken kendinden önce tefsir tarihi ve müfessirler tabakasına dair yazılan eserlerin genelde kısa ve eksik oluşlarını gerekçe göstermektedir. Bu bağlamda tabakatu'l-müfessirin konusunda eser yazan İmam Suyûtî, Ahmed b. Muhammed (Edirnevî), Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davûdî, Sırrı Paşa ve Bayezid Dersiamlarından Bergamalı Cevdet Efendi'nin yazdıkları tabakat tarzı tefsir tarihlerini zikretmekte ve bunların pek muhtasar eserler olduğunu beyan etmektedir. Sözü Bergamalı Cevdet Bey'in yazdığı tefsir tarihine getirerek bu eserle ilgili kanaatlerini şu şekilde ifade etmektedir:

"Bayezid Dersiamlarından Bergamalı Cevdet Efendi merhumun "Tefsir Tarihi" unvanıyla yazmış olduğu matbu bir eser de "Tabakatu'l-müfessirin" kabilinden olup meşhur müfessirlerden ve muhaşşilerden 95 kadar zevat ile tefsirleri hakkından kısmen muhtasar ve kısmen oldukça mufasssal faydalı bazı malumatı ihtiva etmekte ise de bundan da birçok müfessirler hariç kalmıştır."⁵⁰

Bergamalı Cevdet Bey'in tefsir tarihinin yöntem olarak Ömer Nasuhi Bilmen'i kısmen etkilediğini söyleyebiliriz. Zira merhum Cevdet Bey, tefsir tarihinde Edirnevî'nin asırları dikkate alan tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığını izlemiştir. Merhum Ömer Nasuhi Bilmen de aynı yöntemi izlemiştir. Bu açıdan merhum Ömer Nasuhi Bilmen'in kendinden önceki bu iki âlimin yöntemini izlediği söylenebilir de merhum Ömer Nasuhi Bilmen'in tefsir usulü konularıyla tefsir tarihini birleştiren yönteminin Cevdet Bey'den mülhem olduğunu söyleyebiliriz. Zira merhum Ömer Nasuhi Bilmen eserinde önceki tabakat tarzı tefsir eserlerinde görülen yalnızca müfessirler tabakasına yer verme usulünü takip etmemiştir. Bergamalı Cevdet Bey'in yaptığı gibi tefsir usulü ile tefsir tarihinin birleşimi mahiye-

⁴⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara 1988, I, 553-554; II,

⁴⁷ Bu iki tefsir tarihinin izledikleri yönetime yönelik eleştiri için bkz: Dücan Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası", *İslamiyat*, cilt II, sayı 4, Ekim-Aralık 1999, s. 71-73.

⁴⁸ Bekir Karlığa, "Tefsir Tarihi", *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri* içinde, çev. Bekir Karlığa – Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1988, XVI, VII-X.

⁴⁹ Adil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hazır*, Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrut 1983. İkinci baskısı 1986 yılında aynı yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirin*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, I, 180.

tindeki “Tefsir Tarihi” adlı eserde izlenen yöntemi esas almıştır. Bergamalı ile aynı yöntemi benimseyen merhum Ömer Nasuhi Bilmen de büyük tefsir tarihi ya da diğer adıyla tabakatu’l-müfessirin adlı eserini iki bölüme ayırmış, birinci bölümünde tefsir usulünü ilgilendiren konulara yer vermiştir. Bu bölüm yaklaşık olarak 190 sayfadan ibarettir. İkinci bölümde ise müfessirler tabakasına yer vererek kendi dönemine kadar gelen müfessirler tabakasını yüzyıllar halinde tabakalandırmayı tercih etmiş ve toplam olarak 463 müfessire yer vermiştir.⁵¹ Eserin içindekiler kısmında ise kendisi de tabakanın sonuna dâhil edilerek sayı 465 olarak verilmektedir.

Tefsir usulü ile tefsir tarihini birleştiren yöntemin İsmail Cerrahoğlu’nun “Tefsir Usulü” adlı eserinde de kısmen yer aldığını görmekteyiz. Zira Cerrahoğlu’nun tefsir usulüne dair eserinde önce Kur’an, sure ve ayet kavramları işlenmekte, ardından Kur’an tarihi ve kıraat konularına değinilmekte, ardından ulûmu’l-Kur’an konuları işlenmekte ve son bölümde de tefsir tarihine yer verilmektedir.

Sonuç

İster tabakatu’l-müfessirin adıyla isterse başka adlarla yazılmış olsun klasik ve çağdaş tefsir tarihleri arasındaki yeri itibarıyla bakıldığında Bergamalı Cevdet Bey’in “*Tefsir Tarihi*” adlı eseri, tabakat tarzı tefsir tarihi yazım geleneğini sürdüren orta hacimli bir kitaptır. Eser muhtevası ve müfessirler tabakasının tasnifinde izlediği yöntemi bakımından kendinden önce yazılan es-Suyutî ve ed-Davudî’nin tefsir tarihlerinden farklıdır. Muhteva itibarıyla farklılığı adı geçen iki eserin izlediği yalnızca müfessirler tabakasına yer verme uygulamasından farklı olarak tefsir tarihinin başına tefsir usulü ile ilgili konuları da ekleyerek tefsir tarihi ile tefsir usulünü birleştirmesidir. Yöntem bakımından farklılığı ise tabakat geleneğini esas alan es-Suyutî ve ed-Davudî’nin tercih ettikleri müfessirleri alfabetik sıraya göre zikretme yerine Osmanlı dönemi âlimlerinden Edirneli Ahmed b. Muhammed Edirnevî’nin izlediği her hicri yüzyılı ayrı bir tabaka kabul eden uygulamayı esas almış olmasıdır.

Cevdet Bey’in “*Tefsir Tarihi*”ni kendinden önceki ve sonraki tefsir tarihlerinden farklı kılan bir diğer önemli özelliği de medrese geleneği ile akademik gelenek arasında geçiş sürecini sergileyen ders kitabı niteliğinde bir çalışma oluşudur. es-Suyutî, ed-Davudî ve Edirnevî’nin eserleri daha çok ihtiyaç anında başvurulacak kaynak eser niteliği taşıırken Cevdet Bey’in tefsir tarihi kaynak eser niteliğinin yanı sıra yazıldığı dönem için daha çok ders kitabı niteliğinde bir çalışmadır. Eserin medrese geleneği ile akademik gelenek arasında geçiş niteliğinde bir çalışma olarak değerlendirilmesi, bir yandan gelenekten devraldığı mirası sürdürmesi diğer yandan da onun üstüne yeni şeyler koymaya çalışması nedeniyledir. Cevdet Bey tefsir tarihinde akademik teamülde kullanılan dipnot sistemini kullanmamıştır. İslam dünyasında yazılan tefsir tarihlerinde dipnot uygulaması ez-Zehebî’nin eseriyle başlamaktadır. Ancak bu Cevdet Bey’in tefsir tarihinin değerinden bir şey eksiltmez. Çünkü medrese geleneği içerisinde de nice büyük şahsiyetler yetişmiş ve anıtsal nitelikte ölümsüz eserler vücuda getirmişlerdir. Bu tespit yalnızca tefsir tarihi yazım geleneğinin geçirdiği evreleri ve yaşanan süreci ve gelinen noktayı göstermek bakımından yaptığımız bir tespittir. Cevdet Bey’in gelenekten devraldığı mirasın üstüne yeni şeyler koyma girişimi ise Muhammed Abdüh ile ilgili değerlendirmelerinde görülmektedir.

Cevdet Bey’in “*Tefsir Tarihi*” adlı eserini önemli ve farklı kılan bir diğer özelliği de Darülfünun İlahiyat Fakültesinde görev yapan tefsir ve tefsir tarihi hocasının ders notlarından oluşan akademik bir eser oluşudur. Bu anlamda eser ülkemizde üniversite düzeyinde okutulan lisans derslerinin notlarından derlenerek oluşan ilk Türkçe tefsir tarihi eseri niteliğindedir.

Eseri önemli ve değerli kılan bir diğer özelliği de hocalarının hatırasına vefa gösteren İlahiyat Fakültesi talebelerinin gayretiyle neşredilmiş olmasıdır. Eserin başında kitabın Darülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti’nin neşriyatından olduğu ve mahdud sayıda basıldığı kaydı yer almaktadır. Buna göre eser, müellifin 1926 yılında gerçekleşen vefatından bir yıl sonra 1927 yılında talebelerin himmetiyle eski harflerle Osmanlıca olarak basılmıştır.

Eser ülkemizde üniversitelerin kuruluş sürecinde Darülfünun İlahiyat Fakültesi bünyesinde lisans düzeyinde okutulan derslerin düzeyini göstermesi ve ülkemizde İlahiyat Fakültelerinde tefsir geleneğinin akademik zemininin oluşmaya başladığı döneme özgü çalışmaların ilk örneklerinden biri olması bakımından da ayrıca önemlidir.

Eser tefsir usulü ile tefsir tarihini birleştiren özelliği ve müfessirleri tabakat tarzında ele alması bakımından kendinden sonra Ömer Nasuhi Bilmen’in yazdığı tefsir tarihi adlı eseri gerek şekil ve gerekse içerik bakımından belli ölçüde etkilemiştir. Tefsir usulü ile tefsir tarihini birleştiren yönüyle de İsmail Cerrahoğlu’nun *Tefsir Usulü* ve Mehmet Sofuoğlu’nun *Tefsire Giriş* adlı eserleri gibi tefsir usulüne dair sonraki çalışmaları belli ölçüde etkilemiş sayılır. Ancak aynı etkilemenin konulu tefsir tarihi yazımı bakımından geçerli olmadığı anlaşılmaktadır.

⁵¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü’l-müfessirin*, II, 888.

es-Suyûtî, ed-Davûdî ve Edinevî gibi kadim ulemanın yazdıkları klasik tabakat tarzı tefsir eserleri eğitim öğretim açısından ders kitabı olarak okutulmaya pek elverişli değildir. Lisans eğitimi açısından konulu tefsir tarihleri daha elverişli çalışmalardır. Bu nedenle olsa gerek ez-Zehebî ve Cerrahoğlu gibi son devir âlimleri tefsir tarihlerinin yazımında tabakat geleneginden ziyade konulu tefsir tarihi yazımını tercih etmişlerdir. Bu tarz tefsir yazımının ilk kez batılı bir oryantalist tarafından denenmiş olması, uygulamanın yanlış olduğu anlamına gelmez. Zira burada önemli olan önce içerik, sonra da yazılan tefsir tarihlerinin işlevselliği ve eğitim öğretim açısından elverişli olup olmamasıdır.

Kaynakların verdiği bilgiye göre Darülfünun İlahiyat Fakültesinin 1924 yılında gerçekleşen açılış döneminde fakültede tefsir ve tefsir tarihi dersleri okutulmaktaydı. 1924 ila 1926 yılları arasında bu fakültede ders veren Bergamalı Cevdet Bey'in yazdığı "*Tefsir Tarihi*" adlı eseri ile o dönemde fakültede okutulan tefsirle ilgili diğer derslerin günümüzde İlahiyat Fakültelerinde okutulan tefsir tarihi, tefsir usulü ve tefsir şeklinde sıralayabileceğimiz ana derlerin esasını teşkil ettiğini de söyleyebiliriz. Bütün bu veriler çerçevesinde günümüz İlahiyat Fakültelerinin Temel İslam Bilimleri bölümlerinin bir parçası olan Tefsir Anabilim Dallarının köklerinin son derece sağlam ve güçlü olduğu söylenebilir. Bu yönüyle tefsir ilmini geliştirmeyi hedefleyen tefsirciler ve müfessirler, tarihin her döneminde ürün veren tefsir ilmini geliştirmek için maziden devraldıkları köklü mirasa sahip çıkarak bir yandan hale ışık tutmaya çalışırken diğer yandan da istikbalin yeni ufuklarına yelken açmayı sürdürmektedirler.